
HERTOG EN HOF IN GELRE

BRONNEN EN PERSPECTIEVEN

G. Nijsten

I

Van oudsher staan in de middeleeuwse geschiedenis vorsten en edellieden in de belangstelling. Hun oorsprong, (politieke) daden en macht zijn het onderwerp van talloze studies. Dit is niet verwonderlijk wanneer men zich realiseert dat over geen andere maatschappelijke groepering (afgezien van de geestelijkheid) zoveel informatie beschikbaar is. De bronnen hebben veelal op deze elite betrekking en de beschrijvingen die men daarbij kan tegenkomen prikkelen het voorstellingsvermogen van menige lezer.

In het historisch onderzoek hebben zich echter in de loop van de tijd accentverschuivingen voorgedaan. Deze zijn in het inleidende artikel van dit themanummer aan de orde gesteld. Momenteel richt de aandacht zich met name op het beeld dat de edelen van zichzelf vormden en de visie die andere tijdgenoten van hen hadden. Het ridderschap c.q. de ridderidee als kernbegrippen hierbinnen zijn aan nieuwe studie onderworpen, evenals de plaats bij uitstek waar leden van adellijke geslachten elkaar ontmoetten: het hof van een vorst. De ridderlijke ethiek, '*sophisticated, secular (...) with its own erudition and its own rituals*' kwam aan het hof tot stand (1). Hier kreeg het beeld van de '*ridderlijke*' heer zijn scherpste contouren; hier werden pogingen ondernomen dit ideaalbeeld te verwerken; hier was, aldus N. Elias, uiteindelijk de plaats waar zelfbeheersing en '*civilisatie*' het handelen van vorst en hovelingen gingen reguleren (2).

Kortom, men zou kunnen stellen dat het hof als context én als uitdrukking van de laat-middeleeuwse cultuur in het blikveld van de hedendaagse onderzoeker is gekomen. Eén van de aspecten die tot dit onderzoeksterrein behoren is het maecenaat, de stimulerende rol van de heerser en zijn omgeving ten opzichte van kunsten (en wetenschappen).

In dit artikel zullen een hof en macehas centraal staan die tot op heden weinig aandacht hebben gekregen: het Gelderse hof en zijn hertog. Dit gebrek aan belangstelling is ten dele te wijten aan de oude en hardnekkige opvattingen dat het hofleven hier van weinig importantie was. Uiteraard zal het Gelderse hof zich niet hebben kunnen meten met dat van de Bourgondische hertog of met de grote staat die de Engelse koning voerde. Maar uitgaande van het belang

dat aan een hof als cultureel en ideologisch brandpunt in de recente historische literatuur wordt gehecht, moet het mogelijk zijn iets hiervan ook in Gelre terug te vinden. De regeringsperiodes van een viertal hertogen, te weten Willem en Reinald van Gulik (1371 - 1402 en 1402 - 1423) en Arnold en Adolf van Egmond (1423 - 1465 en 1465 - 1473) vormen het tijds kader. In het volgende zullen vooral onderzocht worden welke mogelijkheden er bestaan om een onderwerp als dit voor een middelgroot hof te onderzoeken.

Bij de speurtocht naar hofcultuur en maecenaat zoekt men bruikbare bronnen. De verschillende typen die voor Gelre beschikbaar zijn, hun moeilijkheden en mogelijkheden zullen het eerst aan bod komen. Vervolgens zal de zeggingskracht van deze bronnen aan de hand van enige resultaten worden gedemonstreerd. Daarbij zal de nadruk liggen op gegevens die zicht verschaffen op de levensstijl van de hertog en zijn edele hovelingen én op het daarmee verbonden beeld dat zij zich van hun bestaan geschapen hadden.

II

1

Verhalende teksten vormen voor de bestudering van kunst en cultuur de meest voor de hand liggende bronnen van informatie. Het zijn immers de kronieken van Froissart of de memoires van De Commynes die ons levendige beschrijvingen verschaffen van het leven aan het Bourgondische hof en 's hertogs rol als kunstminnaar en maecenas. Uitgebreid verhalen deze en andere auteurs over de luisterrijke hofhouding en de feestelijke gebeurtenissen.

Voor Gelre is de situatie minder rooskleurig, althans in de zin dat we over geen (of vrijwel geen) kronieken en annalen beschikken die aan het hof zelf zijn ontstaan, of die elders zijn geschreven maar hiervoor bestemd waren. Bezieet men het *Repertorium van verhalende bronnen uit de middeleeuwen* van M. Carasso Kok (3), dan zijn weliswaar de nodige geschriften in Gelre tot stand gekomen, maar vrijwel geen enkele tekst heeft een directe band met het hof (4). De heraut Gelre die verderop aandacht zal krijgen vormt hier de uitzondering op. De geschiedschrijving kwam in dit gebied pas goed op gang in de vijftiende eeuw en is goeddeels in een stedelijk en kloostermilieu te plaatsen. Het feit dat geschriften niet aan de hertog of zijn gemalin zijn opgedragen neemt natuurlijk niet weg dat de landsheer hierin een belangrijke plaats inneemt. Zijn afkomst, zijn politieke, militaire en religieuze daden vormen een hoofdthema in de kronieken. Als zodanig zijn ze geschikt om er de visie van (vaak anonieme) auteur(s) op de vorst te destilleren.

Bij de bestudering van de kunstbevordering aan het hof en het *Selbstbild* dat daaruit spreekt is dit echter niet de eerste taak. Veeleer moeten we op zoek gaan naar die informatie die licht kan werpen op het culturele klimaat en de gang van zaken aan het hof zelf. En dan doen deze teksten er het zwijgen toe. Tussen de veldslagen en genealogieën door vermelden de auteurs 'en passant' dat een hertog zich vrijgevig toonde tegenover *varende luyden* of dat hij bedreven was in de wetenschappen. In zijn Gelderse kroniek bijvoorbeeld, spreekt Willem van Berchem hoogstens over de stichting van kloosters of de (her)bouw van burchten en versterkingen (5). Vergeleken met de uitvoerige beschrijvingen van feestmalen door Bourgondische kroniekschrijvers is het verhalen over een kookwedstrijd tussen de koks van hertog Willem en die van de Engelse koning een povere vertoning, zowel waar het de gebeurtenis zelf als de beschrijving betreft. (6). En slaat men verwachtingsvol het hoofdstuk op waarin Willem van Berchem het bezoek van keizer Sigismund

aan Nijmegen in 1416 beschrijft, is de teleurstelling groot: in een tweetal zinnen wordt het gebeuren afgedaan (7). Er valt niets te lezen over een prachtige intocht, niets over banketten of over feestelijk vermaak.

Kronieken die als bron wellicht meer geschikt zijn moeten we zoeken in naburige vorstendommen zoals in Kleef en (wederom) in het Bourgondische rijk. Ter ondersteuning zijn geschriften van auteurs als Arnold van Heymerick of Froissart zeker nuttig. Voor Gelre zelf moeten we echter op zoek gaan naar andere, meer mededeelzame bronnen.

2

Het Rijksarchief te Arnhem herbergt de archivalische bronnen van de hertogen van Gelre. In de flinke hoeveelheid oorkonden, brieven en ambtelijke stukken die het archief rijk is, duiken af en toe relevante gegevens op. Van groter belang blijken echter de vorstelijke rekeningen te zijn. Kunst kostte geld en uitgaven daarvoor staan - evenals voor andere kosten van de hofhouding - in de rekenboeken opgetekend. Na enkele losse jaren is vanaf 1386 een vrij volledige reeks bewaard gebleven, die hoge verwachtingen wekt bij een eerste kennismaking. Het lijkt namelijk mogelijk ontwikkelingen te volgen op de vele gebieden waarover deze rekeningen zich uitstrekken. Maar alvorens na te gaan of dit optimisme terecht is, dient men zich af te vragen hoe die rekeningen zijn samengesteld (8).

Meestal beslaan ze een periode van een jaar (bijvoorbeeld van 13 juli 1394 tot 13 juli 1395) en zijn ze samengesteld uit meerdere rekeningen. De hertog had namelijk verschillende financiële ambtenaren in dienst die allen hun eigen rekening vervaardigden. Allereerst was er de landmeester die de financiën aan het eigenlijke hof beheerde en optekende. Als hoogste financiële functionaris in het vorstendom verkeerde hij in de onmiddellijke omgeving van de hertog. Hij behoorde tot de naaste adviseurs die de vorst niet alleen op financieel terrein raad verschafte. Aan deze ambtenaar waren de lagere rentmeesters en tollenaars verantwoording schuldig; zij beheerden de inkomsten en uitgaven op lokaal en regionaal niveau. Verder kende men nog de zogenaamde *cokenschrijvers*, de klerken die in de keukenboeken de dagelijkse verteringen noteerden. Ook hierover voerde de landrentmeester het toezicht.

Gezien deze gelaagdheid zou men verwachten dat gegevens over kunst en cultuur te vinden zijn in de rekeningen die het hof zelf betroffen: de rekenboeken van de landmeester. Maar dit blijkt bij nadere bestudering een illusie te zijn. In alle afrekeningen kan informatie verborgen zitten. Daarom is men niet alleen gedwongen het gehele complex van bewaarde rekeningen door te nemen, men moet zich bovendien rekenschap geven van de verhouding hof-lagere beheersfunctionarissen én de ontwikkelingen daarvan. Die verhouding is immers in de loop van honderd jaar geenszins onveranderlijk.

Er zijn meer factoren die het gebruik van rekenboeken bemoeilijken. Zo wordt de wijze van noteren gaandeweg steeds beknopter, een ontwikkeling die haar hoogtepunt bereikt in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw. Mede hierdoor neemt het aantal relevante gegevens af. De informatie is mogelijkwijze opgenomen in verzamelposten als *extra-ordinaria* of *bellecier* (geschenken, drinkgeld, fooien). Zij geven echter slechts totaalbedragen weer.

Ingewikkeld en bij lange na niet opgelost zijn de moeilijkheden ten aanzien de financiën. Met name de ontwikkelingen op het gebied van de munten en hun koersen zijn zo specifiek, dat het niet goed mogelijk is kwantitatieve uitspraken te doen gebaseerd op geldbedragen. Bovendien speelt het verdwijnen van uitgaven in verzamelposten hier opnieuw een belemmerende rol.

Als algemeen bezwaar geldt uiteraard dat rekeningen niet geschreven zijn met het oog op onderzoekers uit later eeuwen; het waren administratieve geschriften, bestemd voor eigen gebruik. Ze bevatten slechts zoveel informatie als de toenmalige lezer nodig had om te begrijpen waaraan een bedrag is uitgegeven of waar inkomsten vandaan kwamen. Voor ons levert dat nogal eens onduidelijkheden of zelfs raadselachtige formuleringen op. En vaak zijn de omschrijvingen zo kort dat er weinig mee te doen valt. Voeg bij dit alles de enorme hoeveelheid tijd die bestudering van deze rekenboeken vraagt - dikke folianten moet men doorworstelen om af en toe een kleine aanwijzing te vinden - dan zal duidelijk zijn waarom de Gelderse rekeningen tot nog toe op weinig systematische wijze voor culturele geschiedenis gebruikt zijn (9). Dit is ondanks alle bezwaren niet terecht. De rekeningen zijn een waardevolle bron, die een schat aan gegevens kunnen opleveren. En eenmaal gewend aan deze geschriften, laten ze zich lezen als een 'prentenboek' van het wel en wee van het hertogelijke hof.

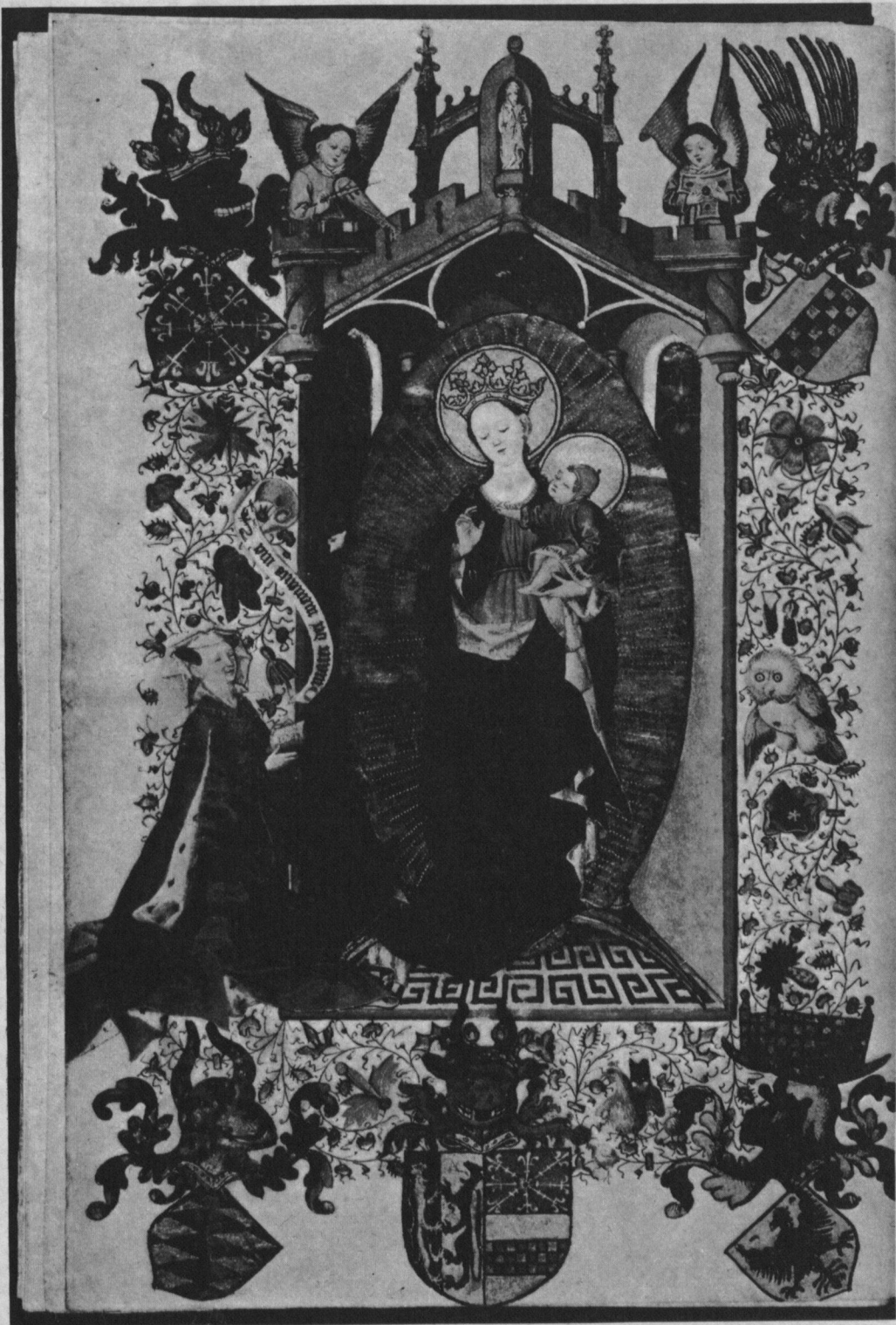
3

Het hertogelijk archief herbergt het belangrijkste bronnenmateriaal voor Gelre. Andere archieven bezitten echter ook schriftelijke overleveringen die van nut kunnen zijn. De relaties die er tussen het hof en de kloosters bestonden, maken de archieven van de laatsten interessant, vooral als het gaat om religieuze zaken zoals de vervaardiging van handschriften voor de hertog.

Met naburige vorstendommen onderhield het hof natuurlijk intensieve betrekkingen. De neerslag daarvan, bijvoorbeeld in de rekeningen van de graven van Holland, maken deze de moeite waard. Maar meer nog dan naar het westen, moet men zijn blik naar het oosten wenden: Gelre was in de late Middeleeuwen in hoge mate een Nederrijns, dat wil zeggen een 'Duits'-georiënteerd hertogdom. Vooral ten tijde van Willem I en Reinald IV, beide vorsten uit het huis Gulik, is deze oriëntatie merkbaar. Het *Hauptstaatsarchiv* te Düsseldorf, waar de archieven van Gulik bewaard worden, verdient derhalve de aandacht. Daar kan men op schriftelijke bronnen stuiten die niet alleen licht werpen op het leven aan het hof, maar ook op de interterritoriale contacten.

Daarmee rijst echter de vraag naar de afbakening: welke bronnen zijn wel geschikt en welke niet? Of breder gesteld: welke archieven komen voor bestudering in aanmerking en welke niet? Aangezien gegevens her en der verspreid kunnen zijn, is een antwoord moeilijk te geven. In een 'jacht op feiten' kan alles interessant gaan lijken en het gevaar is aanwezig dat het onderzoek uitwaaiert over een onoverzienbaar terrein. Er moeten derhalve arbitraire scheidingen worden aangebracht waarbij het maken van een 'kansberekening' de voornaamste leidraad is. Dat daarmee wellicht nuttige informatie opgeborgen blijft in de boeken en documenten van een of ander archief, is evident.

In een vrij verstedelijkt gebied als Gelre speelden plaatsen als Nijmegen en Arnhem een rol van betekenis, ook voor het hof. De vorst was voor zijn inkomsten voor een toenemend gedeelte afhankelijk van de stadsbesturen. Zij brachten het leeuwendeel van de bedden bijeen. Bovendien leende de hertog in tijden van financiële nood - en wanneer bestonden die niet? - contante munt van individuele stedelingen. De contacten waren behalve politiek en economisch ook cultureel van aard. In de steden woonden ambachtslieden en kunstenaars⁽¹⁰⁾ wier diensten de landsheer en zijn hof ter beschikking stonden. Een bron als de stadsrekeningen is in dit verband nuttig. Hierin kunnen de namen voorkomen van de stedelingen die aan het hof werkten; hierin kunnen hertogelijke functionarissen opgetekend staan,

Domine labia mea aperies. Et
os meum annuntiabit lau
dem tuam.

Deus in adiutorium me
um intende. Domine
ad adiuuandum me festina.

Gloria patri et filio et spiri
tui sancto. **S**icut erat in pu
apio et nunc et semper et in se

zoals de muzikanten die veelvuldig in de steden optraden in de hoop daar hun inkomsten te kunnen vullen. En natuurlijk bezochten de hertog en zijn echtgenote bij tijd en wijle de steden. De ontvangsten, de geschenken en de kostprijs daarvan zijn te lezen in de rekeningen. Bij dit alles doet zich de gelukkige omstandigheid voor dat juist in Oost Nederland de rekenboeken van vele steden zijn overgeleverd (11).

4

Er is nog niet gesproken over de materiële niet-schriftelijke overleveringen. Veel is er niet: een kazuifel uit het bezit van Katharina van Kleef (de echtgenote van hertog Arnold), een miskelk die eveneens aan haar heeft behoord en vooral de religieuze handschriften van een tweetal hertoginnen (Katharina van Kleef en Maria van Harcourt) en van hertog Reinald, de echtgenoot van Maria. Deze manuscripten vormen hoogtepunten in de vijftiende eeuwse Noord-Nederlandse boekverluchtungskunst (12). De voorwerpen, hoe gering ook in aantal (13), bieden de mogelijkheid om tenminste een flauw schijnsel op te vangen van de bevordering van de kunst en de kunstproductie aan het hof (14).

Aansluitend hierop dient gewezen te worden op enkele moeilijkheden die meer algemeen van aard zijn. Zo blijkt er als eerste een discrepantie te bestaan tussen de overgeleverde kunstwerken en letterkunde enerzijds en de gegevens uit de schriftelijke bronnen anderzijds. Indien bijvoorbeeld het getijdenboek van Katharina van Kleef rond 1442 tot stand is gekomen zoals F. Gorissen stelt (15), zou men de kosten daarvoor in de rekenboeken verantwoord moeten zien. Op die manier zou het mogelijk zijn tot een meer exacte datering te komen of zelfs de schrijver(s) c.q. verluchtiger(s) te achterhalen. De rekeningen uit deze jaren zeggen echter niets. Omgekeerd, wanneer de rekeningen melding maken van de vervaardiging van een kostbaar kruis door een edelsmid, is dit voorwerp verloren gegaan. Men kan in dat geval weinig meer doen dan letterlijke tekst van de passage weergeven. Het combineren van schriftelijke gegevens met overgeleverde voorwerpen of letterkunde is dus vrijwel onmogelijk; beide blijven op zichzelf staan, los van elkaar.

Er doet zich nog een probleem voor ten aanzien van de bewaard gebleven kunst. In de neerlandistiek en de kunsthistorische literatuur worden meermalen teksten en voorwerpen in het 'Gelderse' of het 'Nederrijnse gebied' geplaatst. Deze vage aanduidingen sluiten daarmee het hof als ontstaansmilieu of plaats van bestemming niet uit. Maar veel verder dan speculeren komt men niet, aangezien een klooster of een stad evenzeer tot de mogelijkheden behoren. J. Bumke merkt in dit verband op dat men 'zwar die fundamentale Bedeutung der Gönnerbeziehungen erkennen kann, aber nur in relativ wenigen Fällen genügend Anhaltspunkte besitzt, um diese Beziehungen historisch konkret zu interpretieren.' Verderop in zijn betoeg constateert hij dan ook, niet zonder een gevoel van onmacht, 'dass der Gönnerforschung insgesamt ein spekulatives Element innewohnt.' (16)

Voorts is de relatie kunstenaar-hof in tal van gevallen onduidelijk. Het maakt namelijk verschil of een kunstenaar in een dienstverband stond met het hof en zijn werken opdroeg aan de vorst, of dat hij elders woonde, met name in een stad, en bij gelegenheid een opdracht voor de hertog uitvoerde. In het laatste geval was de afhankelijkheid minder sterk en droegen de kunstige producten of zijn kunnen ook de sporen van andere afnemers. De kunstenaar was immers aangewezen op de verkoop van zijn voortbrengselen, hetgeen beter lukte wanneer hij rekening hield met de

her. So gaut ons dat wir
 miltichelich gheuen moeten zu
 wyre crin al dat wir ontfan-
 gen hauen van ucht in d'leue
 lande. up dat wir ucht ontfan-
 moeten loonen in wyre glorie
 dat ic mit dem wader mit in
 dem heiligen gade ontfanc om
 god loone vnd d'gouert in die
 werlt alre werlt. Amen.
 Bedyt nur der onse heyl her
 ic ihesus cristus van dem mu-
 ter moer genonnen mit goudte
 muot.

Doot ihesu ondr vun
 den goudten muot
 den wyre ghebrueder
 moeder zu ucht ic ic hadde den

wensen en de smaak van zijn potentiële publiek of kopers.

Tenslotte was de ene opdracht de andere niet. Tussen de voorwaarden scheppende houding enerzijds waarbij de vorst meer de kunstenaar dan een bepaald werk wilde bevorderen en de welomschreven opdracht anderzijds waarop de hertog zijn eigen stempel drukte, liggen tal van overgangsvormen. In feite zou dit van geval tot geval bekeken en afgewogen moeten worden, wat vaak onmogelijk is.

5

De secundaire literatuur fungeert als hekkensluiter en niet voor niets. Studies van auteurs die zich met het Gelderse hof en haar culturele leven hebben bezig gehouden zijn weinig talrijk. In het begin van de negentiende eeuw heeft G. van Hasselt, de toenmalige rijksarchivaris van Gelderland, een en ander gepubliceerd, meestal gebaseerd op de bronnen die hij in zijn (hertogelijk) archief aantrof. De waarde van zijn geschriften is echter beperkt gezien de onzorgvuldigheden die de transcripties van de teksten bevatten en het soms twijfelachtige gebruik van die teksten. Daarenboven heeft hij weinig systematisch gebruik gemaakt van de bronnen. Datgene wat hem uitzonderlijk voorkwam lichtte hij er uit. Dankzij hem beschikken we wel over enige 'krenten', maar de 'pap' is onaangeroerd gebleven.

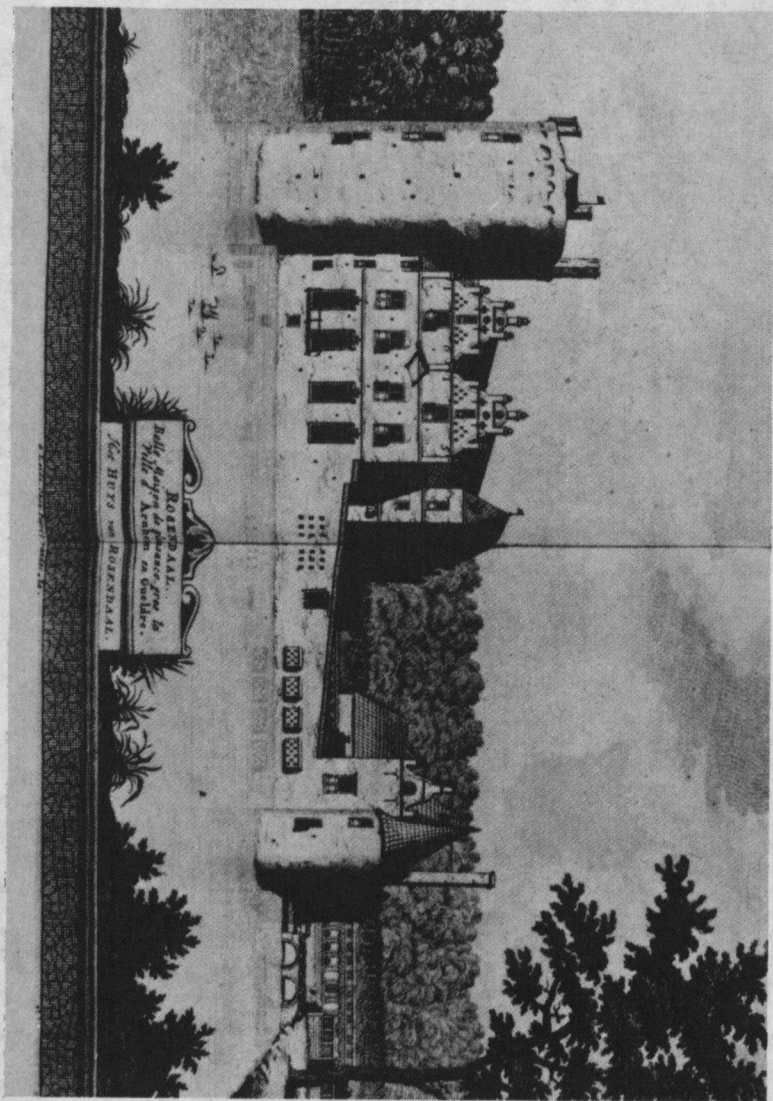
Sedertdien is veel over Gelre geschreven, de oogst voor wat betreft de cultuur en de kunstuitingen aan het hof is echter uiterst schamel. (17) Pas vanaf de jaren vijftig van deze eeuw tekent zich het begin van een verandering af met een aantal artikelen en studies van F. Gorissen en met een nuttig artikel van W. Janssen uit 1970. (18) Hiet is het bij gebleven. Men moet zich verder tevreden stellen met enkele passages of hooguit een paragraaf die auteurs in historische studies aan het hofleven wijden.

III

Tot nog toe zijn een aantal typen bronnen en de problemen waarvoor ze een onderzoeker stellen behandeld. Men kan zich vervolgens afvragen wat de waarde van dit alles is voor het achterhalen van de levensstijl van vorst en hof. En wat zegt de aankoop van een schilderij over het beeld dat de hertog zich van zijn bestaan gevormd had, wat betekent het laten vervaardigen van een handschrift, een vergulde maliënkolder of een glas-in-lood-raam?

De hofkunst had in die dagen een sterk dienend karakter. De kunstvormen en -voorwerpen behoorden de aan het hof levende idealen in werkelijkheid om te zetten en uit te dragen. Als zodanig moet in de gegevens uit de bronnen iets daarvan terug te vinden zijn. Maar inmiddels zal het duidelijk zijn geworden dat, gezien het fragmentarische karakter van de overgeleverde bronnen en de gegevens, geen afgerond beeld kan ontstaan. De hulp van de historische literatuur is derhalve onontbeerlijk. Het daarin gepresenteerde 'model' kan dienen om te pogen er de stukjes Gelderse informatie in te passen. Zoals gezegd, is het niet de bedoeling dit hier geheel te volvoeren. Ik wil slechts enkele zaken aanstippen en daarmee tegelijkertijd de waarde van de bronnen demonstreren.

Het beeld van vorst en hof is in het hertogdom op de meest

kleurrijke wijze geschilderd in de geschriften van de heraut Gelre, alias Claes Heynenzoon. (19) De heraut was een onmisbaar lid van de vorstelijke hofhouding. De naam voerend van de heer die hij diende, droeg hij de zorg voor het decorum bij plechtige gelegenheden en zag hij toe op de ridderlijke erecodes in toernooien en op het slagveld. In feite was hij, gekleed in een mantel met het wapen van zijn vorst, de verpersoonlijking van diens macht. Van Gelre zijn een aantal gedichten en kroniekes bewaard uit het einde van de veertiende eeuw waarin hij het ridderschap verheerlijkt. De teksten vormen een soort voorwerk tot het *Wapenboek Gelre*. Dit perkamenten handschrift dat zich in de Koninklijke bibliotheek van Brussel bevindt, bevat als voorname een verzameling prachtig getekende wapenschilden en helmtekens, gerangschikt volgens de verschillende Europese vorstendommen. Als onderdeel van zijn ambt behoorde de heraut de rang, het wapen en het helmteken van alle ridders uit het hertogdom te kennen en liefst van zoveel mogelijk anderen daarbuiten. Om dit te vergemakkelijken stelde een heraut in die dagen een wapenboek samen waarin hij zijn kennis optekende. Of de afbeeldingen van zijn hand zijn is omstrede, de meeste gedichten stammen zeker van hem.

Claes Heynenzoon hield zijn hertog en hof een ridderbeeld voor aan de hand van de heldendaden van bijna legendarische ridders. Hij gebruikte geen helden uit een ver verleden, maar krijgers die in meer nabije tijd en ruimte geleefd hadden, zoals graaf Gerard van Holstein (20):

*'in eynre kalder winter tiit
 Quam ich in eynen zale wiit,
 Voir eyn scoorstein, bi den vure;
 Ende vant eyn edel creature:
 Eyn wiiflic wiif van ondersceide.
 Van minnen ind van wapen beide
 Kond si wonnentlichen clappen.
 Zi sprach: Wat hebstu nu te schaffen ?
 Wairmede becommerstu den sin ?
 Ich sprach: Wirde, ich bin
 U gesant ind andren luden,
 Dat si mi ritterschaft beduden.
 Wel henen wel henen, dair weis ich eynen,
 Eynen milden, eynen reynen,
 Eynen hoosschen, eynen vromen
 Aen siinre manheit vollencomen,
 Ind heeft ghestreden als eyn heer,
 Des is siin lof verhaven zeer. ...'* (21)

In dit beginfragment komt de heraut tot een omschrijving van ridderschap. Daarbij legt hij nadruk op het militaire, het aristocratische en het religieuze aspect, een drietal elementen waarvan M. Keen heeft betoogd hoe wezenlijk ze waren voor de ridderidee. (22) Hier wordt dus het ideaal gepresenteerd; de verwezenlijking daarvan was de sleutel tot onsterfelijke roem. We krijgen als het ware een glimp van de spiegel te zien die Gelre zijn gehoor heeft voorgehouden. De gedichten waren immers in opdracht van de hertog of diens omgeving geschreven ofwel door hun inspiratie ontstaan en moeten derhalve het gedachtengoed dat daar aanwezig was bevatten. Communicatie tussen dichter en publiek zou anders onmogelijk zijn geweest.

Ook uit bronnen met een meer 'aards' karakter, de rekeningen, spreekt iets van de levensstijl en de ideeënwereld van vorst en

hovelingen. De aanwezigheid van de ridderidee komt tot uiting in een tweetal vormen van vermaak: de jacht en het toernooi. Onderworpen aan tal van regels waren ze sedert de twaalfde en dertiende eeuw geëvolueerd tot een ridderlijk spel waarin eer en stijl gedemonstreerd konden worden. Tegelijkertijd waren ze een uitlaatklep voor de ingehouden emoties en affecten aan het hof. De vechtlust kon worden botgevierd, de minnedienst aan een dame kon in daden beleeden worden en door zich te onderscheiden bestond de mogelijkheid om aanzien te verkrijgen.

In de rekeningen komt men herhaaldelijk posten tegen die gewag maken van steekspelen, zoals in 1432: *'Ende heeft opden vastelavont by synen genaden (hertog Arnold) gehad voel gode mannen ende vrouwen ende hebben gesteken ende gehaeft.'* (23) Zowel binnen het hertogdom als daarbuiten organiseerde en bezocht de vorst zulke toernooien; elk feest van allure ging vergezeld van dit tijdverdrijf. Toen in 1399 in Keulen een hof beroepen was, *'rede mijn lieve heren (Willem I) mit sijnen vrunden zu Coelne upden hof inden torney.'* (24)

Op het terrein van de jacht was het jagen met behulp van valken de meest edele vorm. De valk was een herkenbaar attribuut en een vorstelijk symbool bij uitstek. Illustratief zijn in dit verband de aanduidingen van hertog Gloriant in het gelijknamige abele spel: *valk van hogher aert en een edel valke uut kerstenlant.* (25) De Gelderse hertog bezat talrijke sperwers en haviken waarvoor een zestal valkeniers onder leiding van een *meister velkener* de zorg droegen. (26) En in de bibliotheek van hertog Arnold bevond zich een klein handschrift waarin de kunst beschreven stond *die vogele bereit te maken, dats te weten havicken ende sparwieren.* (27) Er bestond geen jacht zonder honden. In grote getale waren ze aan het hof te vinden, eveneens onder toezicht van speciaal hiervoor aangestelde dienaren. Hoe belangrijk de jacht gevonden werd blijkt uit de geschenken die de edelen uitwisselden. Valken en honden, vooral windhonden, werden *'edel'* genoeg bevonden om cadeau te geven. De Engelse koning gaf hertog Willem bij diens bezoek aan Londen in 1390 enkele windhonden ten geschenke, zoals we kunnen opmaken uit de rekeningpost van dat jaar: *'Item 'omme 2 halsbandentotten wynden die die Conynck mynen Here gegeven had.'* (28) Het uitrijden van een jachtgezelschap moet trouwens een imponerend gebeuren zijn geweest voor de toeschouwers waarbij de leden van de stoet zich zeker bewust moeten zijn geweest van hun *'ridderlijke'* aanzien.

Een demonstratief element was ook aanwezig in de Pruisentochten. Vijfmaal ondernam hertog Willem op het einde van de veertiende eeuw een expeditie naar Pruisen of Litouwen om er het geloof te verdedigen en roem te vergaren. Herauten, dichters en muzikanten behoorden veelal tot het gevolg, aangezien de heldhaftige daden opgetekend en bezongen dienden te worden. In een tijd dat krijgsverrichtingen elders stillagen, in de winter, was het veld van eer verplaatst naar deze Europese randgebieden. Daar ontmoette de vorst heren uit andere streken, edellieden die evenzeer feestten, banketten hielden en tegen een handjevol heidenen streeden, in alles pogend elkaar te overtreffen. (29)

De toeschouwers van en deelnemers aan deze zaken - toernooi, jacht en (kruis)tocht - dienden ogenblikkelijk in de gaten te hebben welke hooggeboren vorst in hun midden was. Door middel van banieren, wimpels en hertogelijke emblemën op de kleding van het gevolg was elke vorm van twijfel uitgebannen. Op geen enkele tocht, hoe onbeduidend ook, ontbraken de herkenningstekens. De heraut Gelre bestelde in 1389-1390 *totter reysen van*

Englant in opdracht van zijn heer *baltshanen*, *wympelen ende ander gereitschap* bij de befaamde goudsmid/schilder Herman Maelwael in Nijmegen. Drie van deze *baltshanen* waren bestemd om *up die schiepe* geplaatst te worden. (30) Een rekeningpost uit 1389-1388 verschaft een indruk van het grote aantal dat men benodigde en met welke bestemming: '*Computatum mit Willem Maelwael ...: item 69 soe wagenwympelen ende teykenwympelen ...: item 150 haefschiltken gemaickt thegen den hoff die mijn lieve here gehadt solde hebben eer he te Pruisen reet ...: item 153 schilde, die mijn lieve here mede had up die reyse tot Pruisen als voir den herberghen ende 6 scilde mit helmen voir mijns lieven heren herberghen, dair he mit sijns selfs lijve lege ... ende noch twee scilde mit helmen voir mijns heren herberghen van golde ...'* (31) Deze uiterlijkheden vormden als het ware de stoffelijke neerslag van dezelfde ridderlijke idee die te bespeuren is in een jacht-partij of een tocht naar het oosten. Het is echter uiting van nog meer: het diende tegelijkertijd de *macht* te tonen waarmee de vorst bekleed was en die hij daadwerkelijk bezat. In feite speelde deze ideologische lading in alle daden van de hertog in mindere of meerdere mate een rol, in de intochten, bij ceremonies, feesten en veldslagen én in de materiële zaken die daarmee verband hielden. De zegels van de vorst en vorstin waren er evenzeer uiting van als het wapenembleem op de voet van de kelk van Katharina van Kleef. We komen het zelfs tegen in schenkingen aan kerken en religieuze instellingen: '*Item enen glaesmaker van Nymegen gegeven van bevele myns gnedigen heren (Reinald IV) van enen glase dat myn gnedige here sante Johan Arnhem aen den koer hadde doen maken mit synen wapenen ..'* (32) De kostbare gouden en zilveren voorwerpen, al dan niet voorzien van het wapen, de juwelen of luxeuze kleding dienden te imponeren en oogverblindend als ze waren toonden ze de verhevenheid waarmee de landheer zich wenste te omringen: hij was ridder, gelovige én vorst. Uiteindelijk van mens en dier in de omgeving van de hertog spreekt een element dat men 'koninklijk' zou kunnen noemen. Daar was allereerst de omvang van het mobiele gevolg van de vorst en zijn echtgenote. Zij voerden gescheiden hofhoudingen die slechts bij gelegenheid, bijvoorbeeld op hoge kerkelijke feestdagen, werden samengevoegd. Indien de noodzaak daartoe bestond konden ze tijdelijk worden uitgebreid. Tijdens zijn reis naar Engeland wilde hertog Willem zo indrukwekkend mogelijk voor de dag komen en vergrootte hij zijn gevolg tot 115 personen. (33)

Maar meer nog dan de omvang, was de samenstelling van belang. Tot het *huysgesinde* behoorden edelen, geestelijken en talloze dienaren: boden, keukenpersoneel, kanselarijkerken, bakkers, smeden, bontwerkers, kleermakers, muzikanten, een *medicus*, de *barbier*, de rattenvanger, de wijngaardenier en nog vele anderen. Voor iedere taak waren lieden aangesteld. Ook dwergen en *gecken* ontbraken niet, evenmin de *heidenen* die de hertog van zijn Pruisenreizen meenam. Het was een dermate bont gezelschap dat men er een weergave in kan zien van de middeleeuwse maatschappij. Hiërarchisch geordend en waarschijnlijk door hofordonnanties gereglementeerd, had het een symbolische waarde. De hertog, staande aan de top van de pyramide, regeerde over de wereld, over zijn wereld. (34) Daarin hadden zowel gelovigen als ongelovigen een plaats, zowel gezonden als mismaakten. Het hof was een kosmische ordening waarin de middeleeuwse monarchie-opvatting doorklonk. In deze wereld hadden ook de dieren hun plaats. Aanknopen bij een lange traditie die terugging tot de Hellenistische heersers,

bezaten de hertogen van Gelre een 'dierentuin'. Gebieder te zijn over de wereld betekende namelijk niet slechts regeren over het volk, maar ook over de natuur. Vooral de leeuw, het koninklijke dier bij uitstek, was een tastbaar bewijs van dit ideale heersertype. Op kasteel Rozendael waren derhalve leeuwen aanwezig onder bewaking van de *lewenknechten*. Verder telde de verzameling van de vorst beren, apen, papegaaien, pauwen en andere dieren. (35) Hoe groter de verscheidenheid en het aantal waren, hoe sterker het de status van de vorst ten goede kwam.

IV

De gepresenteerde brokstukken, als delen van een puzzel in het door de historische literatuur geleverde 'model' ingepast, leveren geen afgerond beeld op. Dat was, zoals gezegd, ook de bedoeling niet. Wat hier slechts mee getoond wil zijn, is het bestaan van mogelijkheden om met behulp van bronnen die in eerste instantie ongeschikt lijken (rekeningen, oorkonden e.d.) informatie te verkrijgen over de cultuur aan een hof, de rol van de hertog als maecenas, de levensstijl en het gedachtengoed dat er aangetroffen kon worden. Informatie waarop men gehoopt had blijft uit, verrassende gegevens duiken plotseling op. Het zijn de bronnen die de grenzen stellen. Zij bepalen in hoge mate de gang van het onderzoek. Overspannen verwachtingen mag men niet koesteren; het blijft immers sprokkelen geblazen. Maar door minutieus bijeengaren en het combineren van gegevens, zowel binnen één bron als tussen diverse bronnen, geeft Gelre heel wat meer van het verleden prijs, dan sceptici geneigd zijn te geloven.

NOTEN

- 1 M. Keen, *Chivalry* (New Haven en Londen, 1984) 253. De ridderlijke ethiek kwam voor een belangrijk gedeelte tot stand in een periode voorafgaande aan de tijd waarover dit artikel handelt. De transformatie die deze ethiek t.o.v. de edelen bewerkstelligde en veranderingen binnen de ethiek zelf, waren echter in de veertiende en vijftiende eeuw in volle gang.
- 2 N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (2 dln; Frankfurt am Main 1969).
- 3 M. Carasso Kok, *Repertorium van verhalende bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1981).
- 4 Teksten die aan de hertog zijn opgedragen komen we in Gelre pas tegen rond 1500, ten tijde van Karel van Egmond.
- 5 A. de Mooy, *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen, naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481* (Arnhem, 1950).
- 6 *Ibidem*, 46, caput 57.
- 7 *Ibidem*, 60-61, caput 74.
- 8 De nadruk ligt op de uitgavenrekeningen, aangezien deze voor dit onderwerp vooral van belang zijn. De samenstelling van de inkomstenrekeningen was iets anders dan die van de uitgavenrekeningen.
- 9 Er zijn niettemin enkele auteurs die gebruik hebben gemaakt van de rekeningen m.n. H. van Gelder, 'De kunst aan een veertiende eeuwsch Nederlandsch hof' in: *Oud Holland XXXIV* (1916) 38-46; W. Janssen, 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts' in: *Rheinische Vierteljahresblätter XXXIV* (1970) 219-251.
- 10 De term 'kunstenaar' is in feite een anachronisme. Men komt wel schilders, edelsmeden, muzikanten etc. tegen, maar nimmer worden ze in de bronnen aangeduid als 'kunstenaars'. Bovendien was de grens tussen ambachtsman en kunstenaar vaag en begaf men zich op elkaars vakgebied (bijvoorbeeld een edelsmid als Willem Maelwael die tevens schilder was). De term 'kunstenaar' moet men in dit artikel dan ook ruim opvatten.
- 11 De rekeningen van veel steden zijn door uitgave makkelijk toegankelijk geworden, bijv. de rekenboeken van Arnhem, Zutphen, Nijmegen, Deventer, Zwolle. Jammer genoeg is dat nog niet gebeurd met de (rijke) stadsrekeningen van Venlo en Grave.
- 12 Kazuifel: in het bezit van het aarstbisschoppelijk museum Utrecht (nu Catherijneconvent); kelk: in het Bayerisches Nationalmuseum München; getijdenboek van Maria van Harcourt: Stiftung Preussischer Kulturbesitz in de Berliner Staatsbibliothek, West-Berlijn; bovendien een gedeelte in de österreichischen Nationalbibliothek in Wenen; brevier van Reynald IV: in de Pierpont Morgan Library te New York; getijdenboek van Catharina van Kleef: in de Pierpont Morgan Library (1 deel in de *Guennol*-collectie).
- 13 Voor de volledigheid kan men nog wijzen op de zegels en de munten van de hertogen en op het *Wapenboek Gelre* waarover nog gesproken zal worden.
- 14 Van de talrijke gebouwen die de vorsten hebben laten bouwen, met name de burchten, zijn nog enkele over, maar ze zijn veelal onherkenbaar geworden door verbouwingen uit later eeuwen (bijv. kasteel Rozendael bij Arnhem).
- 15 F. Gorissen, *Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Analyse und Kommentar* (Berlijn, 1973).
- 16 J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1300* (München, 1979) 21, 31.

- 17 M.n. Van Gelder, 'Kunst Nederlandsch hof' ; L. Sloet, 'De reis van Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen naar Londen in het jaar 1390' in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3e reeks 1 (1882) 319-336; W. Beelaerts van Blokland over de heraut Gelre in: *Bijdragen en mededelingen Gelre XIII* (1910) 267-275 en voorts zijn studie: *Beyeren Quondam Gelre, armorum rex de Ruyris. Eene historisch-heraldische studie* ('s-Gravenhage, 1933).
- 18 Janssen, 'Niederrheinischer Fürstenhof'. Hij maakt gebruik van de rekening uit 1342-1343.
- 19 De identiteit van de heraut is lange tijd omstrede geweest. Onlangs hebben zowel W. van Anrooij en de schrijver van dit artikel de werkelijke naam van de heraut ontdekt: Claes Heynenzoon. W. van Anrooij, 'Claes Heynenzoon alias heraut Gelre; onderzoekingen naar een laat 14e eeuwse heraut, zijn poëzie en zijn publiek' (niet uitgegeven scriptie Universiteit Leiden, 1984) en onlangs: W. van Anrooij, 'Dichter, kroniekschrijver en wapenkundige: heraut Gelre en zijn werk' in: *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* II (1985) 244-251; G. Nijsten, 'Kunst en kunstmakers aan het Gelderse hof. Het maecenaat van de Gulikse en Egmondse hertogen 1371-1473' (niet uitgegeven scriptie Universiteit Nijmegen, 1984).
- 20 Wat betreft het eigentijdse van de helden, zie Van Anrooij, 'Kroniekschrijver', 249.
- 21 De teksten van de gedichten zijn gepubliceerd in: V. Bouton, *Wapenboek ou armorial de 1334 à 1372 ... Précédé de poésies héraldiques par Gelre, héraut d'armes* (6 dln; Parijs en Brussel, 1881-1905). Dit fragment is ook te vinden in Beelaerts van Blokland, *Beyeren quondam Gelre*.
- 22 Keen, *Chivalry*, 16-17.
- 23 Rijksarchief Gelderland, Arnhem. Hertogelijk archief (voortaan geciteerd: RAG HA) inv. no. 265, f. 37v.
- 24 W. Herborn en K. Mattheier, eds. *Die älteste Rechnung des Herzogtums Jülich. Die Landrentmeister-Rechnung von 1398-1399* (Jülich, 1981) 56.
- 25 J. van Oorschot, 'Het vorstelijk vluchtbedrijf' in: *Holland in de dertiende eeuw. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1982) 71.
- 26 Bijv. in de rekening van 1394-1395: RAG HA inv. no. 225 f. 257v, 258r.
- 27 Het handschrift behoorde tot de erfenis van Jan van Egmond, de vader van hertog Arnold.
- 28 RAG HA inv. no. 220, f. 67v.
- 29 Zie W. Paravicini, 'Die Preussenreisen des europäischen Adels' in: *Historische Zeitschrift* CCXXXII (1981) 25-38.
- 30 RAG HA inv. no. 220, f. 60r.
- 31 RAG HA inv. no. 218, f. 67r.
- 32 RAG HA inv. no. 248, f. 88r (een post uit 1410).
- 33 RAG HA inv. no. 220, f. 71v-73r (uit de rekening van 1389-1390).
- 34 Het betekende uiteraard niet dat het hof een afgesloten wereld was, er waren vele banden met instellingen en personen buiten het hof. Men was in belangrijke mate afhankelijk van producten en diensten van elders.
- 35 In de rekeningen komen posten over dieren regelmatig voor, bijv. met betrekking tot de leeuwen: *Arnt van Assel, lewenmeister* in de rekening van 1399, RAG HA inv. no. 232, f. 108v.

* Met dank aan M. de Jong, A. Mulder-Bakker en A.G. Weiler voor hun nuttige kanttekeningen bij een eerder versie van dit artikel.

J A C O B A .